

**Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története
a XVIII–XIX. században**

1. A demográfiai átmenet magyarázó elméletei

A demográfiai átmenet mint leíró fogalom teljesen világos és mindenütt használatos a társadalomtudományokban. Azt a sok évtizedes, esetleg több mint egyévszázados folyamatot jelenti, amelynek során a halálozási és a születési arányszám a korábbi évszázadokban általános magas szintről lesüllyedt a fejlett országokban ma megfigyelhető alacsony szintre. A demográfiai átmenet elfogadott tudományos elméletéről azonban nem beszélhetünk, mert sem a halandóság, sem (még kevésbé) a gyermekszám lecsökkenésének nincs általánosan elfogadott magyarázata. A gyermekszám lecsökkenésének háromfajta elméleti magyarázatát különböztethetjük meg:

1. A demográfiai átmenet elsősorban azoknak a gazdasági és társadalmi változásoknak – az iparosodásnak, városiasodásnak, az iskolai végzettség emelkedésének, az életszínvonal emelkedésének – a következménye, amelyeket összefoglalóan modernizációnak szoktak nevezni. Ezek következtében először a halandóság kezd javulni. Amint a házaspárok felismerik, hogy a megszületett gyermekeknek nagyobb része marad életben addig, amíg a házaspár idős korba kerül, és gyermekei segítségére szorul, elkezdik a gyermekeik számát korlátozni (NOTESTEIN, 1953).
2. A gyermekszám csökkenése az egyes országokban, országrészekben, népességcsoportoknál nagyon eltérő iparosodottsági, városiasodottsági, iskolai végzettségi, halandósági szintek mellett indult meg (COALE 1973, COALE–WATKINS 1986). Ezért nem ezek az alapvető tényezők, amelyek kiváltják a gyermekszám korlátozását, hanem a születésszabályozás módszereinek megismerése, elterjedése. KNODEL és VAN DE WALLE (1979) feltételezik, hogy „Nyugat-Európában a termékenység-csökkenés kezdete előtt a születéskorlátozás gyakorlata nagy mértékben hiányzott”, mivel „a népelemek nagyrésze nem ismerte a születéskorlátozást, és így nem volt reális lehetőség a házaspárok számára”. Amint azonban a születéskorlátozás módjai ismertekké váltak, megindult és feltartóztathatalanul terjedt az alkalmazása és ezzel a gyermekszám csökkenése.
3. A legújabb magyarázó hipotézis szerint nem a gazdasági és társadalmi feltételek változása, nem is egyszerűen a születéskorlátozás módszereinek megismerése, hanem a kulturális változások okozzák a gyermekszám csökkenését (LESTHAEGHE 1983, LESTHAEGHE—MEEKERS 1986, LESTHAEGHE—SURKYN

1988). A kultúra változása a fontosnak tartott értékek változását hozza magával, a család nagy gyermekszámának értéke csökken, háttérbe szorul az egyéni érvényesülés, meggazdagodás, boldogság értékeihez képest. Az értékek választását ma is nehéz mérni, az európai demográfiai átmenet időszakából pedig nincsenek számszerű adataink a különféle értékek fontosságáról. Ezért megkísérelték olyan mutatókkal jellemezni a különböző népességek értékeit, mint a vallásosság (templomlátogatás) és a választásokon a baloldali pártokra adott szavazatok aránya.

A három elméleti magyarázattípusnak nemcsak az európai történeti demográfia számára van mondanivalója, hanem a fejlődő és a fejlett országok mai demográfiai problémáit orvosolni kívánó népesedéspolitikák számára is.

A fejlődő országokat illetően, ahol többnyire az igen magas gyermekszám és az ebből következő gyors népességnövekedés okoz problémát, az első elméletből az következik, hogy a gazdasági növekedésre, esetleg az iskolai végzettség emelésére kell az erőfeszítéseket összpontosítani. A második elmélet szerint a születéskorlátozás propagandájára, a modern fogamzásgátló eszközök hozzáférhetővé tételére kell sok pénzt fordítani, mondván, hogy ez a fejlesztés legolcsóbb útja. A harmadik elmélet szerint csak olyan országokban lehet a születésszám gyors csökkenésére számítani, ahol a hagyományos kultúra értékei ezt elősegítik (ilyenek lennének a konfuciánus kultúrák), míg a gyermekszám korlátozásától idegenkedő kultúrákban (például a mohamedán kultúrájú társadalmakban) sem a gazdasági fejlődés, sem a családtervezési hálózat kiépítése nem fog lényeges csökkenéshez vezetni.

A fejlett országokat illetően, ahol a kis gyermekszám és az ebből következő népességcsökkenés és öregedés a közeljövő problémája, az első elméletből az következne, hogy a gyermeknevelés gazdasági feltételeinek megváltoztatása, például a családi pótlék és hasonló juttatások növelése a gyermekszám emelkedéséhez vezethet. A második elmélet egyes népesedéspolitikusoknak azt sugallhatja, hogy a művi abortusz lehetőségének vagy a fogamzásgátlószerekhez való hozzájutásnak a korlátozásával növelni lehet a születésszámot. A harmadik elmélet pedig arra enged következtetni, hogy hacsak nem következik be valamilyen egyelőre előre nem látható kulturális változás a mai fejlettebb országokban, a népesség csökkenése elkerülhetetlen lesz.

Ebben a tanulmányban természetesen nem teszek kísérletet ilyen átfogó világproblémák megoldására, csupán azt vizsgálom, hogy Átány népesedése hogyan alakult abban a kétévszázados időszakban, amely Magyarországon a demográfiai átmenetet megelőzte és amelyben az megindult. Amikor azonban az átányi demográfiai folyamatokat és különösen azoknak a más magyar falvakhoz képest megállapítható sajátosságait próbálom értelmezni, ezt a három elméleti hipotézist próbálom igazolni, illetve cáfolni.

2. Korábbi családrekonstrukciós módszerű történeti demográfiai vizsgálatok Magyarországon

1876 óta vannak hivatalos statisztikai adataink a születési és halálozási arányszámokról. KLINGER András (1980) az anyakönyvekbe bejegyzett keresztelések és temetések számának összesítése alapján 1830-ig visszabecsülte ezeket az arányszámokat. Ennek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy Magyarországon már az 1850-es évtizedben megindult a halandóság javulása, de az 1872–1873. évi kolerajárvány újra visszavetette a halálozási arányszámot az átmenet előtti szintre az 1870-es évtizedben, úgyhogy a folyamatos haladóság csökkenés csak az 1880-as években kezdődött el. Az élveszületési arányszám csökkenése röviddel ezután, 1890-ben indult meg.

KLINGER András adatai szerint megyénként elég lényeges eltérések voltak. Hasonlóképpen nagy eltéréseket tételezhetünk fel megyéken belül egyes falvak között. Ezeknek felderítésére a családkonstrukciós módszert használjuk fel. Ugyanezzel a módszerrel lehet az 1830 előtti időszakot vizsgálni mindaddig visszamenve, ameddig anyakönyvek állnak rendelkezésre.

A családrekonstrukció módszere abból áll, hogy az anyakönyvekből egy családlapra gyűjtik össze az egy-egy családra vonatkozó házasságkötési, születési és halálozási adatokat (ANDORKA 1988). Ezt a módszert a „történeti demográfia királyi útjának” szokták nevezni, mert igen finom mutatók kiszámítását teszi lehetővé. Két lényeges hiányosságát nem szabad azonban elfelejteni: 1. az anyakönyvek hiányosak lehetnek, ezért ellenőrizni kell, hogy a hiányok nem torzítják-e a kapott eredményeket, 2. egy-egy egyházközség adatai (pontosabban: az egyházközségben belül teljesen rekonstruálható családtörténetek) alapján csak a legnagyobb óvatossággal szabad általánosabb következtetéseket levonni.

Az első általam végzett családrekonstrukciós vizsgálatokkal nem az volt a célom, hogy a „tipikus” magyar falu népesedésének történetét megismerjem, hanem a feltehetően elég kivételes, úgynevezett „egykes” néprajzi tájak népesedését, egészen pontosan: az egyke vagy a születéskorlátozás kezdetét akartam felderíteni (ANDORKA, 1981, 1987). Az ormánsági Vajszló és Besence, valamint a sárközi Alsónyék és Sárpilis református egyházközségeinek vizsgálata meglehetősen váratlan eredményt adott: ezekben a falvakban a születéskorlátozás már a XVIII. század végén házasságot kötő családokban megindult, tehát olyan korai időszakban, amikor Európában csak Franciaországban és még néhány kivételes népességsoportnál mutatták ki a születéskorlátozást. Az ormánsági és sárközi korai születéskorlátozásra azóta a világ történeti demográfiai irodalmában sokat hivatkoznak.

Természetesen felvetődik a kérdés — és ezt más kutatók, közöttük külföldiek is rendszeresen megkérdezik —, hogy mi történt más magyarországi falvakban ebben a két évszázadban. Ezért fogtam hozzá más felekezethez tartozó, más országrészben elhelyezkedő és nem magyar nemzetiségű egyházközségek — mint Pócsmegyer (ANDORKA 1984) és Rábakecöl — anyakönyveinek feldolgozásához. Felhasz-

náltam MOESS Alfréd hasonló kutatásait Velem, Bakonya és Töttös anyakönyvei alapján, továbbá a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem szociológia szakos hallgatóinak családrekonstrukción alapuló szakdolgozatait (DOBÁK-ÉRI 1988, SZEMERSZKI 1988, CSÓTI-FÖLSZ- SEBESTÉNY 1988), amelyek Bárna, Felsővadász és Kerkáskápolna anyakönyveit dolgozták fel.¹

A felsorolt egyházközségek közül egyik sem helyezkedik el az Alföldön. Ennek két nagyon hétköznapien gyakorlatias oka van: 1. az alföldi falvak többségének népességszáma viszonylag nagy, és a népességszámmal együtt erősen nő a családrekonstrukció munkaigényessége, 2. az alföldi egyházközségek anyakönyvei általában későbbi történeti időszakban kezdődnek és – a rendelkezésre álló kevés tapasztalat szerint – rosszabb minőségűek, több bennük a hiány, kevesebb bennük az adat, esetleg nehezebben olvashatóak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a mai Magyarország népességének nagyobb része a múltban és ma is az Alföldön él, és szinte azt lehet mondani, hogy az „igazi” magyar parasztfalvak az Alföldön vannak. Ezért, ha a családrekonstrukciók alapján az egész mai Magyarország népesedésének történetéről akarunk képet kapni, akkor ezzel a módszerrel alföldi települések anyakönyveit is fel kell dolgozni.

Az alföldi falvak közül elsőként Átányt választottam. Ennek indoka, hogy a családrekonstrukció eredményeinek értelmezését igen nagy mértékben segíti, ha a településről más történeti, társadalom-néprajzi leírásokra lehet támaszkodni. FÉL Edit és HOFER Tamás (1969) Átány-monográfiáját ebből a szempontból egyedülállónak tekintem. Találó címe is azt fejezi ki, hogy egy „igazi” vagy tipikus magyar parasztfaluról szól.

Az átányi református anyakönyvben a házasságkötések és a születések bejegyzései 1727-ben kezdődnek. Az első években azonban gyaníthatóan sok a hiány. 1771-től 1777-ig egyetlen házasságkötési bejegyzés sincs az anyakönyvben. A temetkezések bejegyzése 1778-ban kezdődik. Ezért az 1780 előtt kötött házasságok közül csak viszonylag kevésről sikerült teljes családlapot összeállítani. Az Országos Levéltárban lévő mikrofilmmásolat 1895-ig, az állami anyakönyvezés megkezdéséig tartalmazza az egyházi anyakönyv bejegyzéseit. Ezért a XIX. század második felében kötött házasságok közül is kevesebbet sikerült végigkövetni, hiányzik ugyanis náluk a férjnek vagy a feleségnek, vagy mindkettőjüknek a halálozási időpontja (mivel az 1895 után történt).²

Összesen 3255 házasságkötés szerepel 1727 és 1895 között az anyakönyvben,

¹ Átány után Bük római katolikus és evangélikus anyakönyvének családrekonstrukciós feldolgozását kezdtem meg. Ennek a falunak kiválasztásánál az vezetett, hogy TÁTRAI Zsuzsanna szóbeli közlése szerint itt gyakori volt a késői házasságkötés, tehát mintha úgynevezett nyugat-európai házasságkötési minta befolyása érvényesült volna. Megkezdődött Olasz, Baranya megyei római katolikus egyházközség anyakönyvi bejegyzéseinek cédulára kiírása is. Ebben az esetben egy E. HAMMEL-lel közös kutatás terve vezetett. Azt szeretnénk felderíteni, hogy a HAMMEL (1988) által a Baranyához közeli szlavóniai falvakban 1800 körül talált alacsony gyermekszám összefügghet-e az ormánsági egykével olyan módon, hogy a baranyai római katolikus délszláv falvak közvetítették a „születéskorlátozás” kultúráját.

² Nagyon hasznos lenne ezért az 1895 utáni anyakönyvek feldolgozása, mert azoknak alapján az 1895

1. táblázat. Az átányi református anyakönyvbe bejegyzett házasságkötések, keresztelesek és temetések száma és az utóbbi kettőből kiszámított természetes szaporodás

Év	Házasságkötés	Keresztelés	Temetés	Természetes szaporodás
1727–1729	24	114		
1730–1739	77	384		
1740–1749	125	562		
1750–1759	122	586		
1760–1769	145	472		
1770–1779	52*	732	98**	
1780–1789	175	829	464	365
1790–1799	195	741	575	166
1800–1809	205	801	590	211
1810–1819	219	871	578	293
1820–1829	195	887	651	236
1830–1839	267	801	740	61
1840–1849	259	850	805	45
1850–1859	202	886	635	251
1860–1869	294	865	731	134
1870–1879	284	928	894	34
1880–1889	243	868	761	187
1890–1895(szept.)	172	544	395	149

* 1771-től 1777-ig nincs bejegyzése a házasságkötési anyakönyvben.

** A temetési bejegyzések 1778-ban kezdődnek, tehát ez az adat az 1778-ban és 1779-ben bejegyzett temetések összege.

1330 házasság teljes családlapját sikerült összeállítani, tehát az ebben az időszakban alapított családok 41 százalékaról van teljes képünk. 1780 és 1849 között az arány még nagyobb, 1515 házasság közül 917-ről van teljes családlapunk, tehát a családok 61 százalékanak történetét sikerült teljesen „rekonstruálni”. Ezek az arányok más családrekonstrukciós vizsgálatokhoz képest viszonylag magasak, ezért elmondhatjuk, hogy Átány népesedésének történetéről, különösen az 1780 és 1849 között kötött házasságok történetéről meglehetősen megbízható képünk van.

3. Átány népességszámának alakulása

Az 1784–1787. évi II. József féle népszámlálás alkalmával Átányban 257 házat, 315 családot és 1728 ténylegesen jelenlevő személyt írtak össze. A következő évtizedekben a népességszám lassan növekedett, 1836-ban 1947 személy (ebből 1917

előtt kötött házasságok teljes történetét is meg lehetne ismerni, továbbá megállapíthatnánk, hogy mikor indult el a gyermekszám csökkenése Átányban.

2. táblázat. Az átányi állami anyakönyvbe bejegyzett születések és halálozások száma és az ebből kiszámított természetes szaporodás

Év	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
1895(okt.)–1899	406	308	98
1900–1909	924	749	175
1910–1919	692	609	83
1920–1929	927	682	245
1930–1939	680	504	176
1940–1949	614	441	173
1950–1959	671	314	357
1960–1969	567	301	267
1970–1979	352	326	26

református vallású), FÉNYES Elek 1851-ben kiadott munkája szerint 2415 református, 20 katolikus és 13 zsidó lakott a faluban. Az 1870-ben kezdődő tízévenkénti népszámlálások szerint 1870-ben 2783 (2313 református), 1880-ban 2603, 1890-ben 2829 (2280 református), 1900-ban 2933, 1910-ben 2814, 1920-ban 2812, 1930-ban 3094 (2548 református) volt a népességszám. Ettől kezdve lassan, majd az 1950-es évektől gyorsan csökkent a népesség: 1941-ben 3011, 1949-ben 2934, 1960-ban (ettől fogva az úgynevezett lakónépességet adom meg, amely kisebb, mint az állandóan bejelentett népesség) 2656, 1970-ben 2458, 1980-ban 2116 személyt írtak össze.

A református anyakönyvbe 1895-ig bejegyzett születések és halálozások száma közötti különbségből kiszámítható természetes szaporodás (1. táblázat), lényegesen nagyobb, mint a református népesség számának növekedése 1870-ig, illetve az ezt követő fogyás. Tehát a református népességből jelentős elvándorlás mehetett végbe.³ Ezzel szemben a nem reformátusok száma gyorsan nőtt, tehát lényeges kellett, hogy legyen a bevándorlás is.

Az 1895-től az állami anyakönyvbe bejegyzett születések és halálozások száma közötti különbség (2. táblázat) – az 1930-as évek kivételével – szintén nagyobb természetes szaporodást jelez, mint a népességszám tényleges változása, tehát a XX. században is erős elvándorlás kellett, hogy rányomja a bélyegét a falu népességszámának alakulására.

Ebből azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy Átány demográfiai viszonyai a XX. században, sőt az utolsó években is többet megőriztek a hagyományos sajátosságokból, mint sok más magyar falu, ahol a közelmúltban a halálozások száma magasabbá vált a születéseknél. A XX. századi átányi demográfiai viszonyok története azonban kívül esik ennek a tanulmánynak tárgykörén, annak megírásához más források és módszerek felhasználására lenne szükség.

³ Nem lehet teljesen kizárni azt sem, hogy a halálozások anyakönyvezése hiányos volt, tehát a természetes szaporodás volt a kimutatottnál kisebb.

4. Halandóság

A halandóság Európában a XVIII–XIX. században a kezdeti időszakban elsősorban a járványok megfékezésének volt köszönhető, ez pedig a közegészségügy és a közigazgatás javulásának eredménye volt. A legsúlyosabb járványos betegségek az egész népet pusztították, ezeknek eltűnése volt a legnagyobb hatással a halandóság javulására. Más járványok csak a gyermekek körében szedték áldozataikat, feltételezhetően azért, mert kisebb volt az úgynevezett „letalitásuk” (a megbetegedettek közül meghalók aránya), a betegségen egyszer átesettek pedig ezáltal immunisakká váltak. Közülük a legpusztítóbb a himlő volt. A himlő háttérbe szorulásában valószínűleg a védőoltás bevezetése játszott lényeges szerepet.

Lassabban és valószínűleg elsősorban az életszínvonal emelkedésének a hatására szorultak vissza az úgynevezett endemikus (állandóan jelenlévő) fertőző betegségek, mint a tuberkulózis. Ebben az esetben szerepet játszott az orvoslás fejlődése is.

A demográfiai átmenet utáni mai idősokra már az a jellemző, hogy a halálozás nagy része a szervezet elhasználódásából származó, úgynevezett elfajulásos betegségeknek (elsősorban a szív és a keringési rendszer betegségeinek) és daganatos betegségeknek a következménye.

A halandóságra vonatkozóan a legnehezebb megbízható adatokat szerezni az egyházi anyakönyvekből. Egyrészt a halálozások bejegyzése szokott a leginkább hiányos lenni. Másrészt 1870-et megelőzően csak 1784/87-ből és 1836-ból vannak többé-kevésbé megbízható népességszámadataink, így nem tudjuk, hogy mekkora népességhez viszonyítsuk a halálozások számát.

Ha az 1780-as években bejegyzett halálozások számát viszonyítjuk az 1784/87. évi népességszámhoz, akkor valószínűtlenül alacsony nyers halálozási arányszámot (27 ezrelék) kapunk, ezért ezt a legnagyobb kételkedéssel kell fogadnunk, és a halálozások anyakönyvezésének nagy hiányaira kell gyanakodnunk. Ha az 1830-as évek halálozásainak számát az 1836. évi népességszámhoz viszonyítjuk, akkor 38 ezrelékes évi halálozási arányszámot kapunk, ezt óvatosan elfogadhatjuk reálisnak. Ha az 1870-es évek halálozásainak számát az 1870-es népszámlálás során megállapított református népességszámhoz viszonyítjuk, akkor majdnem ugyanekkora, 39 ezrelékes halálozási arányszámot kapunk. A megelőző két évtizedben a halálozások száma kisebb volt, így feltételezhetjük, hogy az arányszám is kisebb lehetett. Azt a következtetést azonban így is levonhatjuk, hogy a *halandóság Átányban az 1870-es években ugyanolyan magas volt, mint a XVIII. század második felében*, tehát a folyamatos javulás legfeljebb az 1880-as években indult meg.

Erre enged következtetni az anyakönyv adatai alapján kiszámítható csecsemőhalandósági és durva gyermekhalandósági arányszám is. A csecsemőhalandóságot – a demográfiai módszertant pontosan követve – úgy számítottam ki, hogy az adott évi egy éven aluli halottak számát osztottam az adott évi születések számával. Ezzel az arányszámmal kapcsolatban három probléma merül fel: 1. beírtak-e az

anyakönyvbe minden csecsemőkorban meghaltat, különös tekintettel arra, hogy a néhány napos korban meghaltakat esetleg meg sem keresztelték, és így a születési anyakönyvbe sem kerültek bele, 2. mi történt a halvaszületettekkel, illetve hogyan különböztették meg a halvaszületetteket az első napon vagy első órákban meghalt csecsemőktől, 3. az első életév vége felé meghaltak életkorát a halálozási anyakönyvben nem „egyévesként” tüntették-e fel. Ezeket a problémákat nem tudtam teljesen megnyugtatóan megoldani.

A halvaszületések bejegyzése nagyon változó. 1790-től 1839-ig egyetlen halvaszületés sem szerepel a keresztelések anyakönyvében, 1727 és 1798 között az összes születési bejegyzés 1,3 százaléka halvaszületés, 1840 és 1895 közt ugyanez az arány 2,3 százalék. Mai körülmények között a halvaszületés – az újabb szakkifejezés szerint késői magzati halálozás – egy százaléknál valamivel kevesebb. Ezért gyaníthatjuk, hogy ténylegesen élveszületett és igen rövid időn belül meghalt csecsemők az átányi anyakönyvben a halvaszületettek közé kerültek, vagy – amikor nincs ilyen bejegyzés – be sem írták őket az anyakönyvbe. Tehát a tényleges csecsemőhalandósági arányszám a kimutathatónál valamivel nagyobb lehetett. Viszont az egy hétnél fiatalabb korban meghalt csecsemők száma meglehetősen nagy, ezért valószínűnek látszik, hogy a születés után nagyon hamar sor került a keresztelésre, és így a néhány napos korban meghaltak nem maradtak ki az anyakönyvből.

3. táblázat. Csecsemő és gyermekhalandóság
Átányban

Év	Az 1000 élveszületésre jutó	
	0 éves	0–9 éves
	halálozások száma	
1780–1789	134	233
1790–1799	202	398
1800–1809	202	500
1810–1819	160	388
1820–1829	174	424
1830–1839	177	401
1840–1849	251	508
1850–1859	200	370
1860–1869	242	436
1870–1879	246	473
1880–1889	241	469
1890–1895	228	390

Végül azt a problémát, hogy 10–11 hónapos halottakat esetleg egyévesként jegyezték be, azzal próbáltam megkerülni, hogy kiszámítottam, hány 0–9 éves haláleset jut az adott évben születettekre, így mintegy összevont csecsemő- és gyermekhalandósági mutatót számítottam (amely azonban nem elégíti ki a mai demográfia szigorú módszertani követelményeit). E két arányszám (3. táblázat) arra enged következtetni, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság Átányban a XIX. század végéig

nem javult, és igen magas volt. Tíz megszületett gyermek közül csak öt-hat érte meg a tizedik születésnapot.⁴

Az anyakönyvbe bejegyzett halálozási életkorok alapján durva képet kaphatunk a tízéves életkor fölötti halandóságról. Eszerint a 10 éves életkortól a 60 éves életkorig lényegesen kisebb volt az elhalálozás valószínűsége. Így azoknak, akik megérték a tizedik születésnapjukat, nagyjából kétötöde megérte a hatvanadikat is.

Az összeállított családlapokból egy, a fentieknél lényegesen finomabb mutatót is ki lehet számítani: azt, hogy a családlapokon szereplő férfiek és feleségek átlagosan hány éves korban haltak meg, pontosabban: a 30 éves korukban házasságban élők ettől az életkortól számítva átlagosan még hány évig éltek. Mivel az 1820 után házasodók egy része 1895-ben még élhetett, így róluk nincs információnk, és az a tény torzíthatja a kiszámított mutatót, csak az 1789-ig és az 1790–1819-ben házasodott férfiak és nők mutatóit számítottam ki:

	30 éves életkorban még várható átlagos élettartam száma, év	
	férfi	nő
1789-ig házasodtak	33	29
1790–1819-ben házasodtak	29	28

Ezek a mutatók tehát egyértelműen romlásra engednek következtetni. Feltűnik az is, hogy a 30 éves nők várható élettartama rövidebb a férfiakénál. Ma a nők még várható élettartama 30 éves korban (45 év) lényegesen hosszabb a férfiakénál (38 év). Ennek az az oka, hogy a nők biológiai adottságaik következtében egészségesebbek, ellenállóképesebbek a férfiaknál. A férfiaknak a nőknél kedvezőbb halandósága csak igen elmaradott körülmények között szokott előfordulni, és két ok következménye lehet: 1. a felnőtt nőknek a szülés körüli halandósága igen rossz, 2. a leánycsecsemőket és -gyermeket a fiúknál kevesebbre értékelik, ezért rosszabbul táplálják, elhanyagolják őket, így halandóságuk rosszabb.

A fenti várható élettartam értelemszerűen csak a felnőtt nők halandóságát befolyásoló tényezők hatását tükrözi. Az 1820-as évektől pontosabban bejegyzett halálok alapján annyit lehet mondani, hogy évtizedenként 4-10 nő halálának okaként jelölték meg a szülést, és ez a szám nem mutat lényeges csökkenő tendenciát a XIX. század végéig. Természetesen ennél sokkal nagyobb is lehetett a szüléssel kapcsó-

⁴ Előfordultak olyan évek, amikor öt újszülött közül körülbelül kettő meghalt, és pedig 1841-ben 87 újszülöttből 37, 1846-ban 80-ból 31, 1873-ban 78-ból 32, 1881-ben 90-ből 33, 1889-ben 89-ből 35 halt meg egy éven belül. Csak képzeletünkre támaszkodhatunk azt illetően, hogy milyen attitűd, „hozáállás” alakulhatott ki az átányiak körében a gyermekáldást és a gyermekhalált illetően. ARIES (1987) mindenesetre feltételezi, hogy a szülők meglehetősen közömbösek kisgyermekük halála iránt, amikor ilyen magas a halandóságuk.

latos szövődmények miatt meghaltak száma. Levonhatjuk a következtetést, hogy a *rossz egészségügyi körülmények egészen különösen veszélyeztették az anyákat.*

Viszont a leánycsecsemők és -gyermek halandósága valamivel kedvezőbb a fiúkénál, mint ahogyan az a mai fejlett országokban minden esetben tapasztalható. Érvényesül tehát a leányok nagyobb életképessége és ellenállóereje. Ebből levonhatjuk a következtetést, hogy *az átányi szülők a leánygyermekeket a fiúkhöz hasonlóan gondozták,* noha FÉL Edit és HOFER Tamás szerint a fiúkat általában többre értékelték.

Azt, hogy a halandóság egészen a XIX. század végéig nem javult, sőt talán romlott, a halálozási válságok ismétlődő megjelenése, sőt talán súlyosabbá válása okozta. A halandósági válságok oka mindig valamilyen járványos betegség lehetett. A 4. táblázatban azokat az éveket tüntetem fel, amelyekben a halálozások száma az évtized átlagánál másfélszer több volt. Megjelöltem mellette az anyakönyvben az adott évben megjelenő járványos betegséget és az abban meghaltak számát. Az utóbbi szám természetesen több is lehet, mert a tényleges halálok helyett esetleg más vagy semmit sem jegyeztek be.

4. táblázat. Halálozási válságok Átányban

Év	Az összes halálozások száma		Az évben előforduló járványos betegség és a miatta meghaltak
	szám szerint	az évtized átlagos halálozási számához viszonyítva, százalék	
1783	77	166	Ismeretlen
1797	92	160	Ismeretlen
1802	89	151	Himlő 26
1807	94	158	Himlő 39
1815	94	162	Ismeretlen
1822	105	162	Himlő 37
1831	167	226	Kolera 66
1848	138	170	Veresség 22
1873	214	240	Kolera 78
1885	153	201	Toroklob 46

A táblázatban feltüntetett éveken kívül az anyakönyv szerint nagyobb járványok voltak még a következőkben (de nem okozták a halálozások számának másfélszeres vagy nagyobb emelkedését): 1820-ban himlő (54 halálozást), 1826-ban himlő (44), 1841-ben himlő (38), 1842-ben patécs (20), 1854-ben himlő (28), 1855-ben himlő (20), 1861-ben szamarhurut (13), 1863-ban himlő (11), 1865-ben skarlát (25), 1879-ben toroklob (49), 1880-ban toroklob (19).

Ismereteink szerint az utolsó nagy pestisjárvány Magyarországon 1738–1744-ben volt, tehát az általunk vizsgált időszakban már nem érintette a pestis Átány népesedését. Az 1783-as és 1797-es halálozási válság okát nem ismerjük, ek-

kor még alig-alig szerepel a halálok bejegyzése az anyakönyvben. 1783-ban a halálozáskori életkor feltüntetése is olyan hiányos volt, hogy ennek alapján sem tudunk következtetni. 1797-ben elsősorban a gyermekek halálozása nőtt meg, ezért feltételezhetjük, hogy a válságot a himlő okozta, ugyanúgy mint 1802-ben és 1807-ben. Úgy látszik, hogy ezekben az évtizedekben — a pestis eltűnése és a kolera megjelenése közt — a himlő volt a legpusztítóbb járványos betegség. A történeti demográfusok azt szokták mondani, hogy a gyermekbetegségek — köztük a himlő — kevésbé katasztrofális következményekkel jár, mert a felnőtteket kíméli. Ugyanis ezeken a gyermekbetegségeken szinte mindenki átesik, és — aki nem hal meg — immunissá válik, úgyhogy felnőttkorában nem kapja meg a betegséget. Az elhalt gyermekeket pedig a szülők a következő szülésekkel (esetleg a szülések számának emelésére való tudatos törekvéssel?) pótolhatják. 1831-ben a kolera támadta meg az országot és ezen belül Átányt is. Közel százal többen haltak meg, mint a járványmentes közeli években. Az anyakönyv csak 66 esetben tünteti fel a kolerát mint a halálokot, de feltételezhetjük, hogy más halálok — elsősorban az ebben az évben erősen megnőtt „sínlődés” halálok — mögött is meghúzódnak kolera esetek. A kolera viszonylag nagyobb arányban szedte áldozatait a 20 éven felüli népességből, mint a fiatalok közül. A következő négy évtizedben nem volt hasonlóan súlyos járvány, de az 1840-es években visszatért a himlő, és megjelentek más kiütéses járványos gyermekbetegségek, a patécs és a veresség. (Nem teljesen világos, hogy ezek mit jelölnek, valószínűleg a kanyaróról és a skarlátról van szó.) Úgy látszik, hogy a himlő pusztítása fokozatosan csökkent, így az 1850-es és 1860-as években némileg megnőtt a természetes szaporodás. Viszont 1873-ban a kolera új megjelenése minden addiginál nagyobb halálozási válságot okozott. A halálozási többlet ekkor 120–130 körül van, ebből 78 halálesetnél szerepel a kolera halálökként. Ezt követően a kolera eltűnt, viszont megjelent a toroklob, amely feltehetően a diftériát jelenti. (Meg kell jegyezni, hogy szerepel az anyakönyvben néhányszor a torokgyík is mint halálok.) Ez ismét elsősorban a 10 éven aluli gyermekek tömeges elhalálozását okozta.

Tehát a *járványos betegségek okozta halálozási válságok súlyossága nem csökkent* Átányban a XIX. század végéig, mert amikor az egyik járványos betegség visszaszorult, egy másik lépett be a helyére.

Hozzá kell tenni, hogy a járványos betegségek mellett egy sor endemikus betegség szerepel nagy számban a halálokok között. Ezeknek egy részét azonosítani lehet, másik részéről csak feltételezhetjük, hogy milyen betegségről van szó. Ilyenek: a különösen gyakran bejegyzett sínlődés, továbbá a sorvadás, tüdővész, köhögés, hideglelés, aszkór, kelevény. Összefoglalóan: *az átányi halandósági viszonyok minden tekintetben a demográfiai átmenet előtti, hagyományos képet mutatják.* Egy apró, de korántsem kedvező kivétel, hogy 1863-ban szerepel először az öngyilkosság mint halálok, ezt követően mind a hetvenes, mind a nyolcvanas években négy-négy öngyilkosság fordult elő. Ez a kevés számú öngyilkosság is alátámasztani látszik BÖSZÖRMÉNYI Edének (1976, 1986) számos anyakönyv átvizsgálása alapján levont kö-

vetkeztetését, hogy az öngyilkosságok számának a mai kivételesen magas szint felé való emelkedése az 1860-as években indult meg.

5. Házasságkötés

Ellentétben a halandósággal, amelyet elsődlegesen a biológiai tényezők határozták meg, a házasságkötés túlnyomó részben az adott társadalmi közösség szokásaitól, kultúrájától függött. Azt lehet mondani, hogy minden emberi társadalom kialakít valamilyen szabályokat arra vonatkozóan, hogy hány éves életkorban és milyen feltételek megléte esetén házasodjanak meg a tagjai, kit választhatnak, illetve nem választhatnak házastársul.

HAJNAL János (1965, 1982) fedezte fel azt, hogy a XIX. században és az azt megelőző néhány (nem lehet pontosan tudni, hány) évszázadban Északnyugat-Európában egy egészen különleges házassági „minta” érvényesült: későn házasodtak (a nők első házasságkötési életkorának átlaga 25 év fölött volt), és viszonylag sokan (a nőknek több mint 20 százaléka) élete végéig nem házasodott meg. Hozzátehetjük, hogy Angliában éppen abban a korszakban volt a legalacsonyabb a házasságon kívüli születések aránya, amikor a nők legkésőbbben házasodtak és közülük a legtöbben maradtak hajadonok (LASLETT 1977). Ezt annak a normának következetes érvényesítése okozta, hogy csak az a férfi alapíthatott családot, akinek módja volt egyben önálló háztartás alapítására, tehát aki önálló jövedelmi forrással (gazdasággal, műhellyel, bér munkahellyel) rendelkezett.

HAJNAL János eredeti tanulmánya szerint ez az északnyugat-európai házassági minta élesen elválik a Trieszt – Szentpétervár egyenes vonal mentén a kelet-európai mintától, ahol fiatalon (a nők nagy része húszéves kora előtt) házasodtak, és majdnem minden nő megházasodott. Bár későbbi vizsgálatok kimutattak bizonyos különbségeket az északnyugat-európai és kelet-európai minta területén belül, továbbá mindkét területen belül olyan „szigeteket”, amelyek a másokra jellemző házasságkötési szokásokat mutatták, a két minta különbségét és az elválasztóvonal elhelyezkedését ma is elfogadják a történeti demográfiában.

WRIGLEY és SCHOFIELD (1981) monumentális angliai népességtörténetükben az állítják, hogy ott a házassági életkor változásán és a hajadon állapotban maradó arányának változásán keresztül alkalmazkodott a népességszám a gazdasági adottságokhoz, a rendelkezésre álló élelmiszer mennyiségéhez. Más szóval ezáltal tudta Anglia népessége a XVI. század óta a nagyobb éhínségeket elkerülni. Ebből az is következik, hogy a házassági életkor kisebb fiatalodását és a hajadon arányának csökkenését az ipari forradalom kezdeti időszakában az okozta, hogy az ipari üzemek munkahelyeket kínáltak, és az ipari termékek exportja révén Anglia élelmiszert tudott importálni, ennek köszönhetően a népesség gyorsabb növekedése ellenére nem csökkentek a reálbérek.

Az átányi esketési anyakönyvben 1851-től jegyezték be rendszeresen a vőlegé-

nyek és menyasszonyok életkorát (bár ezt követően sem minden esetben). Az 1851–1895 időszakban 991 hajadon családi állapotú nőnek a házasságkötés kori életkoráról találtunk bejegyzést, ezek közül 16 évesen kötött házasságot 67, 17 évesen 123, 18 évesen 163, 19 évesen 151, 20 évesen 139, 21 évesen 87, 22 évesen 71, 23 évesen 63, 24 évesen 36, 25 évesen és idősebb korban 91. A 24 éves életkor fölött házasodó hajadonok többsége özvegy férfihoz ment hozzá. A leggyakoribb házasságkötési életkor tehát a 19 év volt. A nőtlen férfiak közül legtöbbször 23 éves korban házasodtak meg. Igen ritka volt az olyan házasság, ahol a nő idősebb volt a férfinál.

Az 1851 előtti időszokról az összeállított családlapokból kapunk adatokat. Évtizedenként kiszámítottam az összes házas nők (a korábbi időszakban nem lehet teljesen különválasztani a hajadonokat és az özvegyeket) átlagos házasságkötés kori életkorát (5. táblázat). Az adatok arra engednek következtetni, hogy a nők első házasságkötés kori életkora a XVIII. század közepétől az 1870-es évekig kissé emelkedett.⁵

Az életük (pontosabban: szülőképes koruk) végéig hajadon állapotban maradó arányát úgy tudtam megbecsülni, hogy az 50 éves és idősebb életkorban elhunyt nőket családi állapot szerint osztályoztam. Csupán néhány százaléuk (1778 és 1895 között 3,5 százalék) volt hajadon. Úgy látszik tehát, hogy *Atány házasságkötési szokásai a kelet-európai mintát követték*, bár a XIX. század folyamán egy kissé közeledtek a nyugat-európai mintához – éppen abban az időszakban, amikor Északnyugat-Európában a házasságkötési életkor valószínűleg kissé fiatalodott.

6. Gyermekszám

Ezzel elérkeztünk az eddigi magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok főkérdéséhez, a családok gyermekszámához vagy a női házas termékenységhez. Első lépésben két kérdésre keresünk választ: 1. hogyan változott a termékenység a vizsgált időszakban, csökkent-e az eddig vizsgált falvak többségéhez hasonlóan? és 2. előfordult-e születéskorlátozás vagy – a magyar szociográfiai és néprajzi szakirodalomban használatos kifejezéssel – egykezés?

Egyik kérdésre sem lehet egyszerűen válaszolni. A nyers élveszületési arányszámot azért nehéz kiszámolni, mert nem tudjuk – vagy nem tudjuk pontosan – mekkora népességhez viszonyítsuk a születések számát. Ha az 1780-as évtized születéseinek számát az 1784–1787. évi népességszámhoz viszonyítjuk, akkor 48,0 valószínűtlenül magas élveszületési arányszámot kapjuk. Ugyanígy az 1830-as évek születéseit az 1836. évi népességszámmal osztva 41,1 ezreléket, az 1870-es évek születéseit pedig az 1870-es református népességhez viszonyítva 40,1 ezreléket kapunk.

⁵ A házasságkötés kori életkor átlaga azért magasabb a leggyakoribb házasságkötési életkornál, a 19 évnél, mert a viszonylag kisszámú lényegesen idősebb életkorban házasodó nő „fölfelé húzza” a számtani átlagot. A 6. táblázatból azonban láthatjuk, hogy mindegyik évtizedben a családlapokon szereplő nőknek jelentős része a 20. születésnapja előtt házasodott meg.

5. táblázat. A nők átlagos házasságkötés kori életkora, a korszpecifikus házasság termékenységi arányszámok, a teljes házasság termékenységi arányszám 20–49 éves életkorban és az átlagos gyermekszám a házasságkötés naptári éve szerint Átányban

A házasságkötés éve	A nők száma	Házasságkötési életkor	Az ezer házasságkötésre jutó szülések száma							Teljes házasság termékenység 20 és 49 éves életkor között	Átlagos gyermekszám
			15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49		
			éves korban								
1730–39	4	27,5		460	269	450	400	250	150	9595	7,3
1740–49	17	20,4	193	350	307	238	200	94	47	6180	5,9
1750–59	21	19,1	196	339	297	248	238	200	93	7075	7,0
1760–69	44	20,6	168	353	344	295	246	106	29	6965	6,3
1770–79	39	20,8	314	307	341	318	238	138	40	6910	6,1
1780–89	91	21,0	318	345	310	281	137	82	29	5920	4,8
1790–99	98	22,4	151	291	314	247	210	164	19	6225	4,0
1800–09	133	21,6	260	311	305	264	228	102	29	6195	4,7
1810–19	149	21,5	223	343	342	256	189	92	8	6150	5,0
1820–29	130	20,9	176	361	347	273	261	108	15	6825	4,5
1830–39	175	22,4	137	298	300	275	227	110	27	6185	4,4
1840–49	141	22,1	191	299	314	260	170	120	24	5935	4,1
1850–59	91	22,8	210	321	329	278	209	135	7	6395	4,0
1860–69	125	22,3	241	341	300	319	276	175	13	7120	3,6
1870–79	72	23,7	245	304	356	321	242	174	0	6985	3,1

Ez mindenesetre arra enged következtetni, hogy a termékenység még a XIX. század második felében is igen magas volt.

Igen durva termékenységi arányszámot lehet úgy számítani, hogy az egyes évtizedek születésszámát elosztjuk a házasságok számával. Ez az 1730-as években a legmagasabb, 4,99 születés esik egy házasságra, a későbbi évtizedekben ingadozik, például az 1830-as években 3,00-ra süllyed, az 1860-as évtizedben pedig 2,94-re, más-kor újabb csúcspontot ér el, mint 1820-as években 4,54-et és 1850-es évtizedben 4,39-et. Ezeknek a mutatóknak alapján tehát nem vonhatunk le biztos következtetést a tendenciáról, a folyamatos csökkenés megkezdődésének nyomait mindenesetre nem lehet megállapítani.

A családlapok alapján ennél sokkal finomabb termékenységi arányszámokat lehet kiszámítani, persze csak azokra a családokra vonatkozóan, amelyekről sikerült teljes családlapot összeállítani. Ezek elsősorban az úgynevezett korszpecifikus házassági termékenységi arányszámok. Kiszámítjuk, hogy a kérdéses csoportba tartozó (az adott években házasodott) nők a kérdéses életkorban összesen hány évet töltöttek házasságban, és ezzel a számmal osztjuk el az általuk ebben az életkorban született gyermekek számát. A kapott arányszámot abban a formában adjuk meg, hogy ezer házasságban töltött nővére hány szülés jutott.

Például 149 olyan nőről készült teljes családlap, aki az 1810–1819. években kötött házasságot. Ezek a nők 20–24 éves életkorukban összesen 527,3 évet éltek házasságban. (Azért nem többet, mert egy részük még nem volt házasságban, másik részük már megözvegyült.) Ebben az életkorukban összesen 181 gyermeket szültek. Egy nővére tehát $181/527,3=0,343$ szülés, ezer nővére 343 szülés jut.

Ha összeadjuk ezeket a korszpecifikus házassági termékenységi arányszámokat a 20 éves kortól a 49 éves korig⁶, akkor megkapjuk az úgynevezett teljes házassági termékenységi arányszámot, amely kifejezi, hogy ilyen korszpecifikus termékenységi arányszámok mellett ezer nő, aki 20 éves korától 50 éves koráig házasságban él, ezalatt hány gyermeket szül.

Például az 1810–1819. évben házasságban kötött nőknél látható 6150 szám (5. táblázat) azt jelenti, hogy ha ezek a nők mind 20 éves korukban megházasodtak volna és 50. születésnapjukig házasságban éltek volna, akkor átlagosan egy nőre 6,150 gyermek szülése, ezer nőre 6150 szülés jutott volna. Tényleges gyermekszámuk ennél valamivel kisebb volt (5,0), mivel nem éltek mindig házasságban 20–49 éves korukban.

A teljes termékenységi arányszám (5. táblázat) nem mutat csökkenő tendenciát. (Az 1730–1739 években házasságban kötött nők annyira kevesen voltak, hogy a rájuk vonatkozó igen magas arányszámot nem tekinthetjük megbízható adatnak.) Ha valamilyen tendenciát ki akarunk következtetni, akkor inkább azt lehet mondani, hogy

⁶ Azért nem a szokásos 15., hanem a 20. korévtől számítom a teljes termékenységi arányszámot, mert a 15–19 éves életkorban viszonylag kicsi a házasságban kötött nők száma, így az erre a korcsoportra vonatkozó korszpecifikus arányszám nagyon erősen ingadozik, ezáltal indokolatlanul torzíthatná a teljes termékenységi arányszámot.

6. táblázat. Az 50. születésnapjuk előtt legalább 20 évig házasságban élő nők megoszlása gyermekszám szerint a házasságkötés naptári éve szerint Átányban.

A házasság- kötés éve	A nő száma	A szült gyermekek száma													Átlagos gyermekszám	
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		13
1730–39	4	-	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	-	7,3
1740–49	15	-	-	-	1	3	1	5	1	3	1	-	-	-	-	6,0
1750–59	21	1	-	-	1	2	2	2	4	2	4	1	1	-	1	7,0
1760–69	38	-	-	2	3	4	4	6	8	5	3	1	1	-	1	6,4
1770–79	29	-	-	-	3	4	3	2	6	6	2	1	2	-	-	6,6
1780–89	62	-	1	2	12	10	4	8	9	10	6	-	-	-	-	5,6
1790–99	56	3	7	5	3	5	8	7	5	6	4	1	2	-	-	5,1
1800–09	92	4	1	4	10	17	8	16	12	8	5	3	2	1	1	5,6
1810–19	92	1	2	3	9	10	15	16	18	9	5	4	-	-	-	5,9
1820–29	60	-	2	3	2	5	11	9	11	8	4	3	1	1	-	6,2
1830–39	99	1	4	5	17	7	9	13	19	12	4	3	3	2	-	5,9
1840–49	80	-	1	8	8	11	13	11	9	8	5	-	-	-	-	4,9
1850–59	36	-	1	3	3	3	3	10	3	4	3	-	2	-	1	6,1
1860–69	30	-	-	-	2	2	6	4	4	6	4	1	-	1	-	6,7
1870–79	17	-	-	2	1	1	5	2	2	2	2	-	-	-	-	5,6

a XVIII. század utolsó évtizedeiben csökkenés, a XIX. század második felében viszont a korábbi szintre visszavezető növekedés látszik.

A családlapokon szereplő nők átlagos gyermekszáma viszont csökkenő tendenciát mutat. Ebben több tényező játszhat szerepet: 1. az a technikai ok, hogy az 1850 után házasodó nők esetében nem készülhetett teljes családlap azokról, akik magas életkorban haltak meg (mivel az 1895 utáni halálozási adatok nem álltak rendelkezésre), így éppen azok maradtak ki, akiknek hosszabb életük folyamán a legtöbb gyermekük születhetett, 2. valamivel emelkedett a házasságkötési életkor és ez csökkentette annak az időszaknak a hosszát, amely alatt a házas nők gyermekeket szültek, 3. esetleg valamivel romlott a halandóság, különösen az 1873. évi kolerajárvány sok házasságnak vetett véget, ezért a 20–49 éves életkorban a nők talán valamivel több időt töltöttek özvegy családi állapotban, amikor nem szültek gyermeket.

A házasságtartam változásának hatását úgy próbáltam kiszűrni, hogy kiválasztottam azokat a nőket, akik 50. születésnapjuk előtt, tehát szülőképes korban legalább 20 évet házasságban éltek, és megnéztem azoknak gyermekszám szerinti megoszlását (6. táblázat). Az átlagos gyermekszám ugyanazt a tendenciát sejteti, mint a teljes házas termékenységi arányszám: egy kis csökkenés a XVIII. század végén és kis emelkedés a kezdeti szint közelébe a XIX. század második felében.

Levonhatjuk a következtetést, hogy a *termékenység tartós és lényeges csökkenése nem indult meg Átányban a XIX. század végéig*. A halandósághoz hasonlóan a termé-

kenység alakulásában sem lehet a demográfiai átmenet kezdetének jeleit felfedezni, *fennmaradtak a hagyományos demográfiai viszonyok.*

Az évi születésszámok adatsorai arra engednek következtetni, hogy a gyermekszám csak az 1930-as évek második felében csökkent hirtelen nagyon lényegesen, majd az 1960-as évek elején látható újabb nagy csökkenés. Mivel nincsenek megfelelő adataim, csak hipotézisként fogalmazhatom meg azt, hogy mintha a nagy gazdasági válság, majd a mezőgazdaság kollektivizálása következtében csökkent volna le az átányi gyermekszám az országra ma jellemző igen alacsony szintre.

Azt jelenti ez, hogy a XVIII–XIX. században nem ismerték vagy nem alkalmazták a születéskorlátozást? Erre a kérdésre csak nagyon alapos vizsgálódás alapján és csak nagyon óvatos választ lehet adni, annál is inkább, mert sok történeti demográfus úgy véli, hogy a XVIII–XIX. századi Átányra jellemző átmenet előtti állapotban egyáltalán nem fordult elő születéskorlátozás.

Induljunk ki abból, hogy mekkora lehet a teljes házasság termékenységi arányszám maximális szintje. A nagyon egészséges és a születéskorlátozást szigorúan tiltó amerikai hutterita szektához tartozó nőknél ez az arányszám a 20–49 éves korban 10,940 volt (HENRY 1916a), 13 más népességnél, amely feltehetően szintén nem alkalmaz születéskorlátozást, HENRY (1961b) 8,425 értéket számított ki. Bár azóta sokszor bírálták az idézett adatokkal kapcsolatban használt „természetes termékenység” fogalmat, ezeket az arányszámokat viszonyítási alapként alkalmazhatjuk. Az a tény, hogy a 20–49 éves teljes termékenységi arányszám Átányban a vizsgált korszakban többnyire 6000 és 7000 között helyezkedett el, arra enged következtetni, hogy valamilyen igen erős hatású tényező játszott szerepet abban, hogy az átányi termékenység elmaradt az említett szintektől. Az egyik lehetséges ok az átányi női népesség rossz egészségi állapota vagy rosszul táplált volta, a másik az igen hosszú szoptatás lehet. Azt sem lehet kizárni, hogy a születések anyakönyvezése hiányos volt. (Ez azonban kevésbé valószínű a XIX. század második felében, amikor – mint láttuk – a termékenység újra igen magas szintet ért el.) A számomra legkézenfekvőbb ok azonban a születéskorlátozás szörványos alkalmazása.

Nézzük meg, hogy más adatok alátámasztják-e ezt a feltevést!

A születéskorlátozás jelének szokták mondani azt, ha a korszpecifikus termékenységi arányszámok görbéje homorú, vagyis ha a húszas életevekben lévő csúcstól gyorsan csökkent le. Feltételezik ugyanis, hogy születéskorlátozás nélkül a megtermékenyülési valószínűség a 30-as életevekben csak lassan csökken, majd a negyvenes életevekben zuhan le, tehát a görbe domború. Az átányi korszpecifikus termékenységi arányszámok (5. táblázat) a húszas életevek első vagy második felében elért csúcstól többnyire egyenletesen csökkennek, tehát sem a születéskorlátozóokra jellemző homorú, sem a nem korlátozóokra jellemző domború görbét mutatják.

A születéskorlátozás másik jelének tartják, ha a később házasságba lépők termékenységi arányszáma azonos korcsoportokban magasabb a fiatalabb életkorban házasságba lépőkénél. Azért, hogy az egy-egy női csoportban lévő túlságosan kis esetszámok ne zavarják meg az eredményeket, csak az 1790 és 1869 között házasságba lépőket,

7. táblázat. A korszpecifikus házasságtermékenységi arányszámok a 15–19 éves és a 20–24 éves életkorban házasodott nőknél, az 1790 és 1870 között kötött házasságokban Átányban

A házasságkötés éve	A nő életkora a házasságkötéskor	Az ezer házasságkötésre jutó szülések száma						
		15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
		éves korban						
1790–1799	15–19	197	282	262	185	104	22	0
	20–24	–	304	342	268	260	167	32
1800–1809	15–19	260	311	277	289	193	35	10
	20–24	–	311	329	269	229	135	21
1810–1819	15–19	223	351	345	280	177	42	0
	20–24	–	332	337	256	190	98	6
1820–1829	15–19	176	355	330	270	202	76	0
	20–24	–	375	342	285	325	151	17
1830–1839	15–19	137	321	323	265	208	103	6
	20–24	–	266	284	266	207	120	22
1840–1849	15–19	191	343	311	222	150	108	17
	20–24	–	247	323	300	158	107	7
1850–1859	15–19	126	377	317	292	203	119	0
	20–24	–	268	323	264	202	167	19
1860–1869	15–19	198	330	300	279	252	138	18
	20–24	–	354	299	342	326	242	0

és azok közül is csak a 15–19 és a 20–24 éves korban házasodottakat hasonlítottam össze (7. táblázat). Láthatjuk, hogy a 20–24 éves korban házasodók korcsoportonkénti termékenységi arányszámai többnyire, de nem minden esetben, valamivel magasabbak a 15–19 éves korban házasodottakénál. Mintha a később házasodók igyekeztek volna „behozni” a lemaradást, utolérni a fiatalabban házasodók gyermekszámát.

Összehasonlítottam ugyanezeknél a nőknél a házasságkötés és az első szülés, majd a soron következő szülések közötti intervallumokat (8. táblázat). Ismét lehet olyan enyhe tendenciát látni, hogy a később házasodók jobban „siettek” a szülésekkel.

Végül térjünk vissza a gyermekszám szerinti megoszlás vizsgálatához! 20 évig tartó házasság alatt, különösen ha a házasságkötésre a 20. életév körül került sor, egy egészséges nő legalább 6–8 gyermeket szülhet (az első 10 évben 4–5 gyermeket, a második 10 évben 2–3 gyermeket). Tehát azoknál a házas nőknél, akiknek 6-nál kevesebb gyermekük született 20 vagy több évi házasság alatt, valami különleges körülmény fennállását kell feltételeznünk. Ez természetesen lehet valamilyen biológiai ok. Nagyon valószínű, hogy a táblázatban szereplő 10 gyermektelen nő nem szándékosan, hanem biológiai okok miatt, sterilitás következtében nem szült gyermeket. A szülőképes élettartam folyamán fellépő sterilitás lehet az ok az 1–5 gyermekes nők egy részénél is. Nem hiszem azonban, hogy a táblázatban szereplő minden 1–5 gyermekesnél, vagy akár csak a többségüknél biológiai sterilitás fordult elő. Inkább

8. táblázat. Az átlagos szülési intervallumok, hónapokban kifejezve, a 15–19 és 20–24 éves életkorban házasodott nőknél, az 1790 és 1870 között kötött házasságokban Átányban

A házasságkötés éve	A nő életkora a házasságkötéskor	Intervallum, hónap							
		házasság és 1. szülés közt	1.–2.	2.–3.	3.–4.	4.–5.	5.–6.	6.–7.	7.–8.
1790–99	15–19	33	34	32	39	38	30	32	31
	20–24	23	28	33	39	37	34	42	37
1800–09	15–19	24	36	45	39	34	33	29	30
	20–24	23	28	33	41	41	36	41	34
1810–19	15–19	24	32	31	38	37	39	38	48
	20–24	20	36	36	36	37	38	42	39
1820–29	15–19	27	32	35	37	38	41	33	30
	20–24	20	33	35	36	38	34	35	37
1830–39	15–19	25	37	37	42	36	34	44	24
	20–24	26	37	44	38	26	36	35	36
1840–49	15–19	26	34	46	36	43	32	44	56
	20–24	27	35	39	40	35	35	45	33
1850–59	15–19	29	34	34	43	38	33	35	36
	20–24	29	41	40	41	35	39	39	31
1860–69	15–19	26	33	40	44	37	37	44	31
	20–24	26	32	35	37	32	27	30	31

feltételezhető, hogy a házas nők egy része – még a 6 és több gyermekesek közül is néhányan – tudatosan próbálták elkerülni vagy elhalasztani a gyermekszülést. A születéskorlátozás azonban semmiképpen sem vált szinte kötelező normává, mint az Ormánságban és a Sárközben, hiszen a XIX. század második felében házasodott nők egy része is szült 9–13 gyermeket.

Feltételezem tehát, hogy a születéskorlátozás lehetőségeit már a XVIII. század második felétől ismerték Átányban, a házaspárok egy része alkalmazott valamilyen születéskorlátozási eljárást, de nem nagyon elterjedten és semmiképpen sem „egykére” törekedve. Megkockáztatnám azt a hipotézist is, hogy a legtöbb hagyományos magyar paraszti közösségben hasonló volt a helyzet.

7. Átány történeti demográfiai viszonyai más magyar falvakkal összehasonlítva

Az Átányban talált történeti demográfiai viszonyok sok tekintetben különböznek azoktól, amelyeket más magyar falvakban állapítottak meg hasonló családkonstitúciós vizsgálatok segítségével. Nagyon leegyszerűsítve ezeknek eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze (9. táblázat): a halandóságról tudjuk – a fent említett okok miatt – a legkevesebb biztosat mondani. A csecsemőhalandósági arányszámok – és a táblázatban nem közölt más halandósági adatok – alapján ar-

ra lehet következtetni, Rábakecölön igen magas volt (1850-ig) a halandóság, és nem lehet kizárni, hogy romlott. Átányban, Pócsmegyeren, a két sárközi faluban (Alsónyék és Sárpilis), valamint Bárnán a XIX. század végéig nem javult a halandóság, sőt talán romlott is. A két ormánsági faluban (Vajszló és Besence), és Felsővadászton viszont a XIX. század második felében lényegesen javult a halandóság. Végül a kerkáskápolnai adatok arra engednek következtetni, hogy talán már a XIX. század első felében is viszonylag alacsony volt a halandóság, igaz viszont, hogy a XIX. század második felében nem javult.

A nők átlagos első házasságkötéskori életkora az egész vizsgált időszakban igen fiatal (20 évnél kevesebb) volt az Ormánságban, a Sárközben, Kerkáskápolnán, valamint Töttösön. Ehhez a típushoz sorolhatjuk talán Bakonyát is, ahol csak egy fél-évvél emelkedik a 20 év fölé a házasságkötési életkor a XIX. század első felében. A XIX. században csökkent 20 év alá a házasságkötéskori életkor Rábakecölön, Bárnán. Ide sorolhatjuk talán Felsővadászt is, ahol a XIX. század második felében csak egy hajszálnyival volt 20 év fölött ez az életkor. Viszont 20 év fölött volt és a XIX. század folyamán emelkedő tendenciát mutatott az első házasságkötés életkora Átányban, Pócsmegyeren és Velemben.

A termékenység – vagyis a gyermekszám – nagyon korán, a XVIII. század végén kötött házasságokban elkezdett csökkenni az Ormánságban, a Sárközben, Kerkáskápolnán, továbbá egy-két évtizeddel később a dél-baranyai Bakonyán és Töttösön. Ezek lennének tehát az „egykes” községek. A XIX. század második felében csökkent le a termékenység Pócsmegyeren. Úgy látszik viszont, hogy egészen a XIX. század végéig nem csökkent Átányban, Rábakecölön, Felsővadászton és Bárnán. Kis csökkenés látszik Velemben a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig.

Itt említem meg a házasságon kívüli születések arányát. Ez Kerkáskápolna és Felsővadász kivételével mindenütt viszonylag igen alacsony a XIX. század közepéig, ezután azonban megnőtt az Ormánságban és a Sárközben (ahol fiatalon házasodtak) és Pócsmegyeren (ahol viszonylag későn házasodtak).⁷

Az első következtetés, amelyet ebből a száraz osztályozásból és felsorolásból levonhatunk, az, hogy a történeti demográfiai viszonyok rendkívül változatosak voltak a XVIII–XIX. századi Magyarországon. Úgy látszik, hogy az angliai 13 családrekonstrukciós vizsgálat (WRIGLEY-SCHOFIELD 1983) lényegesen kisebb változatosságot mutatott ki, és Franciaországban is inkább csak a négy nagy régió között voltak

⁷ A büki anyakönyvek családrekonstrukciós feldolgozása még nem fejeződött be. Ezért csak arról az időszakról vannak a házasságkötési életkorra vonatkozó adatok, amikor azt az anyakönyvbe bejegyezték. Eszerint 1850-től 1895-ig a katolikus anyakönyvbe bejegyzett házasságoknál a menyasszonyok átlagos életkora 25,0 év, az evangélikus anyakönyv esetében pedig 23,2 év volt. Igazolódni látszik tehát az a kiinduló feltételezés, hogy Bükön a nyugat-európai mintára hasonló házasságkötési szokások érvényesülnek. Ezzel szemben – Nyugat-Európától eltérően – a XIX. század folyamán meglehetősen magas szintre emelkedett a házasságon kívüli születések aránya, először a katolikus, később az evangélikus anyakönyvben is: 1790 és 1819 közt az evangélikusoknál 0,9, a katolikusoknál 4,6, 1820 és 1849 közt az evangélikusoknál 6,2, a katolikusoknál 9,8, 1850 és 1895 közt az evangélikusoknál 4,9, a katolikusoknál 7,0 volt a házasságon kívüli születések aránya az összes születések közt.

9. táblázat. A magyarországi egyházközségek családrekonstrukciójának összefoglaló eredményei

Egyházközség	Vallás és nemzetiség	Korszak	A nők első házasságkötés kori életkorának átlaga	Teljes házasságtermékenység 20 és 49 éves életkor között	Csecsemőhalandóság, ezer élveszületésre	Házasságon kívüli születés, százalék
Átány	református	1730–1789	20,7	6545	.	0,4
	magyar	1790–1819	21,8	6230	173	1,1
		1820–1849	21,9	6295	201	1,1
		1850–1895	22,8	6775	232	2,4
Pócsmegyer	református	1762–1789	21,9	5870	181	0,2
	magyar	1790–1819	22,4	6385	.	1,5
		1820–1849	23,3	6765	204	2,0
		1850–1895	22,5	5420	241	9,7
Vajszló és Besence	református	1759–1789	18,7	6490	197	0,0
magyar	1790–1819	19,7	4760	282	1,0	
	1820–1849	19,7	3975	260	2,2	
	1850–1895	19,9	2760	130	4,4	
Alsónyék és Sárpilis	református	1746–1789	19,0	6100	204	0,3
	magyar	1790–1819	19,4	3725	188	0,4
		1820–1849	19,4	3655	240	0,6
		1850–1895	17,5	2725	215	4,5
Kerkáskápolna	református	1806–1849	19,1	4415	168	5,9
	magyar	1850–1895	19,1	2500	182	7,8

Egyházközség	Vallás és nemzetiség	Korszak	A nők első házasságkötés kori életkorának átlaga	Teljes házas termékenység 20 és 49 éves életkor között	Csecsemőhalandóság, ezer élveszületésre	Házasságon kívüli születés, százalék
Bakonya	római katolikus,	1759–1779	17,7	5500	.	.
	magyar	1780–1804	18,1	4940	.	.
		1805–1830	20,5	3595	.	.
Töttés	római katolikus,	1759–1779	17,4	6710	.	.
	magyar	1780–1804	18,4	6095	.	.
		1805–1830	19,9	4705	.	.
Velem	római katolikus,	1753–1793	20,3	7445	.	.
	magyar	1794–1834	22,1	6635	.	.
Rábakecöl	római katolikus,	1764–1789	20,4	9205	275	0,2
	magyar	1790–1819	20,3	7395	290	1,4
		1820–1849	17,7	7500	332	1,3
Bárna	római katolikus,	1799–1819	21,3	7795	85	0,2
	szlovák	1820–1849	20,6	7450	88	0,0
	és magyar	1850–1895	19,5	7375	225	2,3
Felsővadász	görög katolikus,	1788–1819	.	4985	.	1,9
		1820–1849	21,1	6249	243	3,4
	rutén	1849–1895	20,1	8665	108	3,6

lényeges különbségek, a régiókon belül sokkal egységesebb volt a kép (ANDORKA 1978, DUPAQUIER 1979, HENRY 1972, 1978, HENRY-HOUDAILLE 1973., HOUDAILLE 1976). Magyarországon viszont olyan egymáshoz közel fekvő falvak, mint Velem és Kerkáskápolna is teljesen eltérő történeti demográfiai viszonyok közt éltek.

A magyarországi változatosságnak természetesen nagyon kézenfekvő magyarázata lehet az, hogy hazánk vallási és etnikai szempontból vegyesebb összetételű volt, továbbá azt is feltételezhetjük, hogy a magyarországi falvak a gazdasági helyzet és a társadalmi viszonyok tekintetében is nagyobb változatosságot mutattak: voltak túlnyomórészt zsellérek-, illetve jobbágyok lakta falvak, továbbá némelyik faluban igen nagy volt a kismesek aránya. Egyes falvak lakói számára nem volt terjeszkedési lehetőség, minden földet már műveltek, vagy pedig nagybirtokok vették körül őket, más falvakban még legalább egy ideig lehetett új földeket művelésbe venni. Nagyon eltérőek lehettek továbbá a táji-földrajzi adottságok: egészen más helyzetben lehettek az alföldi falvak, a dombvidéki falvak és az olyan árterület közelében fekvőek, mint az ormánsági és sárközi falvak.

Úgy látszik azonban, hogy óvakodni kell minden leegyszerűsítő magyarázattól. Mindenelőtt ellentétben az évtizedekkel ezelőtti nézetekkel, nem egyszerűen a vallás szerint különülnek el a falvak. Egészen világosan fogalmazva: nem igaz az, hogy a református falvak „egykéztek” és a katolikus falvakban sok volt a gyermek. Az eddigi családrekonstrukciós vizsgálatok során találunk magas termékenységgű református falut, mindenekelőtt Átányt, és alacsony termékenységgű katolikus falut, mindenekelőtt Bakonyt és Töttöst.

A regionális különbségek, más szóval az a tény, hogy az eddig talált alacsony termékenységgű falvak, vagyis a korai „egykéző” falvak mind a Dél-Dunántúlon vannak, az Ormánságban, a Sárközben, az Őrségben, illetve Baranya megyének az Ormánság melletti részeiben, több kérdést vet fel, mint amennyi választ sugall. Ilyen kérdés: mivel lehet azt magyarázni, hogy a nyugati határszélhez közeli Velemben és Rábakecölön, ahol a nyugat-európai gazdasági és kulturális hatás a legerősebb lehetett, a termékenység igen magas volt, viszont a gazdasági fejlődésben lényegesen elmaradottabb dél-dunántúli falvakban jelent meg először a születéskorlátozás.

Nem látszik egyértelműen igazolódni LENGYEL-COOK és REPETTO (1982) azon következtetése sem — amelyet az 1880 és 1910 közötti megyei adatok alapján vontak le —, hogy a termékenység ott csökkent korábban, illetve ott volt alacsonyabb, ahol a birtokmegoszlás egyenletesebb volt, vagyis ahol több volt a kis- és középbirtokos paraszt és kevesebb a földnélküli mezőgazdasági munkás (és a nagybirtok). FÉL Edit és HOFER Tamás ugyanis éppen azt emelték ki, hogy Átányban kisebb volt a parasztság polarizálódása, mint más falvakban, és ebben a kisbirtokosok és középbirtokosok által lakott Átányban igen sokáig meglehetősen magas maradt a termékenység.

Jelenleg tehát a 13 magyar egyházközösség családrekonstrukciós vizsgálata alapján inkább csak a korábbi magyarázatokat tudjuk megkérdőjelezni, mint a demográfiai átmenetnek egy új ok-okozati elméletét felvázolni. Ehhez több és pontosabb

adat és elemzés látszik szükségesnek. A vizsgált falvakban megfigyelt demográfiai sajátosságok okára vonatkozóan viszont a helyi gazdasági és társadalmi viszonyok ismeretében megkísérelhetünk hipotéziseket megfogalmazni. Az igen magas és nem csökkenő átányi halandóság magyarázata feltehetően elsősorban a közigazgatás igen alacsony szervezetségi színvonala és a közegészségügy ezzel összefüggő elmaradottsága lehetett. Más szóval: nem sikerült a visszatérő járványoknak gátat szabni.

A nagy és nem csökkenő gyermekszám okát nem a születéskorlátozás ismeretének hiányában kell keresnünk, hanem abban, hogy – mint FÉL Edit és HOFER Tamás bemutatták – a XIX. században még volt lehetőség a szántóföldek kiterjesztésére (többek közt azért is, mert kevés volt a határban a nagybirtok) és másfajta jövedelemszerzési lehetőségek, mint a fuvarozás, az állatokkal való kereskedelem, a falun kívüli munkavállalás is nyitva álltak. Ilyen körülmények közt a nagyobb gyermekszám nem járt szükségképpen a család súlyos elszegényedésével, viszont érvényesülhetett az a számos előny, amit a felnőtt gyermekek jelentettek az idősebb szülőknek. Az egyenlően osztott öröklés következtében azonban a birtok aprózódása reális perspektíva volt, és ezért az átányi családok, különösen a jobbmódúak – mint FÉL Edit és HOFER Tamás egyes családok történetének példáján is bemutatták – ennek tudatában alakították ki családi reprodukciós stratégiájukat. Ezzel lehet azt a fenti megállapítást magyarázni, hogy a születéskorlátozás jelei – ha nem is nagyon elterjedten – az egész vizsgált időszakban felfedezhetőek. A család gyermekszámára vonatkozó döntéseknél természetesen nemcsak egyszerűen az ilyen gazdasági megfontolások, számítások játszottak szerepet, hanem a falu társadalmának mindennapi kultúrájában kialakult felfogás arról, hogy hány gyermek a kívánatos. FÉL Edit és HOFER Tamás idézik azt az általános véleményt, hogy „két vagy három gyermek szükséges egy jóra való családban” (1969. 123.). Ha ezt a gyermekszámnormát visszavetítjük a XIX. századba, akkor – az akkori csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyok közt – 4–6 gyermek születése volt szükséges. Láttuk, hogy ténylegesen a családok nagy részében 4–7 gyermek született. Az mindenképpen világos, hogy Átányban más volt a gyermekszámra vonatkozó felfogás, mint az Ormánságban, ahol HIDVÉGI János szerint az anyát, „ha kettőnél több gyermeke van, akkor elmondják minden rossznak, kicsúfolják, lenézik” (1938. 63.).

Az átányiaknak nagyon világos normáik voltak arról, hogy hány éves korban kell házasodni. FÉL Edit és HOFER Tamás leírják, hogy a leányokat erősen ösztönözték a házasodásra, nehogy aggleányok maradjanak, továbbá hogy a templomi ülésrendben a 21 éves leányok padját már a „kimaradtak” helyének tekintették (1969. 139.). A családrekonstrukció eredményei ezt a XVIII–XIX. századra nézve is igazolták, mert – mint láttuk – a hajadonok nagy része 21 éves születésnapja előtt megházasodott. Ugyanakkor arra is érdemes felfigyelni, hogy minden „egykes” faluban két-három évvel alacsonyabb volt az átlagos házasságkötési életkor mint Átányban. Két-három házasságban töltött év – születéskorlátozás hiányában – egy születéssel többet jelentett. Ezért a későbbi házasodás bizonyos értelemben, a családok átlagos

gyermekszáma szempontjából a kiterjedt születéskorlátozás alternatívája volt. Azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy ez az alternatíva tudatossá vált-e akár az „egykes” falvakban, akár Átányban. A házasságon kívüli születések igen alacsony aránya Átányban mindenesetre arra enged következtetni, hogy az átányi fiataloknak a házasság előtti szexuális kapcsolata igen ritka lehetett, tehát a házasságon kívüli megtermékenyülés elkerülése nem kellett, hogy korai házasodásra ösztönözön. Úgy is mondhatnánk, hogy a tradicionális szigorú (kálvinista?) erkölcs ebben a vonatkozásban (is?) érvényesült Átányban.

Átány népesedésének történetének feltárása még sok további vizsgálódást igényel. Azt azonban ennek az első vizsgálati lépésnek alapján is elmondhatjuk, hogy Átány – mint azt FÉL Edit és HOFER Tamás a „Proper peasants” epilógusában írták – más falvaknál jobban megtartotta a paraszti élet régi hagyományait, és ezért az átányiak joggal mondhatták, hogy „mi igazi parasztok vagyunk”.

A tanulmány bevezető részében megfogalmazott általános kérdéseket illetően az átányi történeti demográfiai vizsgálat egy olyan álláspontot látszik alátámasztani, hogy 1. a születéskorlátozás lehetőségeit a demográfiai átmenet előtt ismerték, tehát nem annak megismerése volt a termékenység csökkenését kiváltó tényező, 2. a gazdasági feltételek szerepe lényeges volt a gyermekszám meghatározásában, 3. a gazdasági adottságokhoz való alkalmazkodás a kulturális értékeken és normákon keresztül valósult meg, és meghatározott gazdasági adottságokhoz többféle kulturális mintán keresztül (például vagy későbbi házasságkötéssel, vagy születéskorlátozással) alkalmazkodhat egy-egy népesség.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1978 *Determinants of fertility in advanced societies*. London

1981 *A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század)*. Ethnographia XCII. 94–110.

1984 *Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895*. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. 39–68.

1987 *Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 3. 57–96.

1988 *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 4. 3–73.

ARIES, Philippe

1987 *Gyermek, család, halál*. Budapest

BÖSZÖRMÉNYI Ede

1976 *A magyarországi öngyilkosságok történetéhez*. Demográfia XIX. 478–488.

1986 *A magyarországi öngyilkosságok történetéhez II*. Demográfia XXIX. 417–435.

COALE, A.J.

1973 *The demographic transition*. International Population Conference vol.1. 53–72.

COALE, A.J. – WATKINS, S.C. (szerk.)

1986 *The decline of fertility in Europe*. Princeton

- CSÓTI Erika – FÖLSZ Ferenc – SEBESTÉNY István
1988 *Kerkáskápolna. Egy őrségi falu népesedési viszonyainak számítógépes feldolgozása*. Egyetemi szakdolgozat. MKKE.
- DOBÁK István – ÉRI Gabriella
1988 *Bárna község családrekonstitúciós vizsgálata. Egyetemi szakdolgozat*. MKKE.
- DUPAQUIER, J.J.
1979 *La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1969 *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village*. Chicago
- Hajnal János
1965 *European marriage patterns in perspective*. In: GLASS, D.V. – EVERSLEY, D.E.C. (szerk.): *Population in History*. 101–143. London
1982 *Two kinds of preindustrial household formation system*. *Population and Development Review* 8. 449–494.
- HAMMEL, E.A.
1988 *The early decline of fertility in Slavonia*. Előadás. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zágráb.
- HENRY, L.
1961a *Some data on natural fertility*. *Eugenics Quarterly* 8. 81–91.
1961b *La fécondité naturelle: observation, théorie, résultats*. *Population* 16. 625–636.
1972 *Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 a 1829*. *Annales E.S.C.* 27. 612–640.
1978 *Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 a 1829*. *Population* 33. 855–883.
- HENRY, L. – HOUDAILLE, J.
1973 *Fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670 a 1829*. *Population* 28. 873–924.
- HIDVÉGI János
1976 *Hulló magyarság*. Budapest
- HOUDAILLE, J.
1976 *Fécondité des mariages dans le quart nord-est de la France de 1670 a 1829*. *Annales de Démographie Historique* 341–392.
- KLINGER András
1980 *A megyék termékenységi arányai az utolsó 150 évben*. *Statistikai Szemle* 58. 74–85.
- KNODEL, J. – VAN DE WALEE, E.
1979 *Lessons from the past: policy implications of historical fertility studies*. *Population and Developments Review* 5. 217–245.
- LASLETT, P.
1977 *Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge
- LENGYEL-COOK, M.S. – REPETTO, R.
1982 *The relevance of developing countries to the demographic transition theory: further lessons from the Hungarian experience*. *Population Studies* 36. 105–128.
- LESTHAEGE, R.
1983 *A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions*. *Population and Development Review* 9. 411–435.
- LESTHAEGHE, R. – MEEKERS, D.
1986 *Value changes and the dimensions of familism in the European community*. *European Journal of Population* 2. 225–268.

- LEASTHAEGHE, R. — SURKYN, J.
1988 *Cultural dynamics and economic theories of fertility change*. Population and Development Review 14. 1–46.
- MOESS Alfréd
1972 *Velem népessége 1711–1895*. Vasi Szemle XXVI. 2. 277–286.
1973 *Baranya megyei községek történeti demográfiája*. Kézirat.
- NOTESTEIN, F. W.
1953 *Economic problems of population change*. In: Proceedings of the Eight International Conference of Agricultural Economists 13–31. London
- SZEMERSZKI Marianna
1988 *Felsővadász és környéke családrekonstitúciós vizsgálata*. Egyetemi szakdolgozat. MKKE.
- WRIGLEY, E.A. — SCHOFIELD, R.
1981 *The population history of England 1541–1871*. London
1983 *English population history from family reconstitution: summary results 1600–1799*. Population Studies 37. 157–184.

Rudolf Andorka

THE DEMOGRAPHIC HISTORY OF A "PROPER" HUNGARIAN VILLAGE:
ÁTÁNY IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

(Abstract)

The Calvinist register of Átány was processed with the method of family reconstitution. The complete history of 1330 such families were compiled the marriage of which took place between 1727 and 1895. The work analyses further on the data of all the baptisms, marriages and burials registered between 1727 and 1979.

Mortality did not improve right until the end of the 19th century at Átány. In some decades the 0–9 year infant and child mortality reached even 50 per cent. Until the end of the 19th century grave epidemics often occurred, the cholera epidemics of 1831 and 1873 were particularly devastating.

The majority of the maidens married before their 21st birthday, and only 3.5 per cent of them remained maiden until the end of their life. Thus, Átány followed the marriage pattern of Eastern Europe, though the marriageable age was somewhat higher than in some other regions of Hungary.

Marital fertility did not decrease during the whole period under survey, more precisely there are signs of a minor increase in the second part of the 19th century, after the slight decrease in the last part of the 18th century. The total marital fertility rate from 20 to 40 was between 6000 and 7000 during the same period. The author believes that birth control was not unknown at Átány, but it was applied to a relatively small extent.

The population conditions of the 18th and 19th centuries show that Átány was a typical, traditional Hungarian village and its inhabitants were really „proper peasants”.